

Janina KLEMENS

ZAGOSPODAROWANIE I OCHRONA TERENÓW MIĘDZY MIASTAMI AGLOMERACJI W ASPEKCIE BIOLOGICZNYM

Streszczenie. Problematyka dotyczy prób wykórzystania i kształtowania istniejących terenów zieleni nieuporządkowanej i uporządkowanej oraz obszarów nieużytków poprzemysłowych na obrzeżach miast do tworzenia przyrodniczych ogniw o różnorodnych funkcjach, łączących tereny zainwestowane, a zarazem wspomagających procesy deaglomeracyjne obszarów silnie zurbanizowanych i uprzemysłowionych.

DEVELOPMENT AND PROTECTION OF THE AREAS BETWEEN CITIES OF AN AGGLOMERATION IN THE BIOLOGICAL ASPECT

Summary. The issue discusses the attempts of using and shaping the existing ordered and disordered green areas and post-industrial wastelands on the boundaries of cities to create natural links of various functions, connecting the built-up areas, and at the same time supporting the deglomeration processes of the strongly urbanised and industrialised areas.

Opracowanie stanowi zasygnalizowanie obszernego tematu, jakim jest problem ekologicznego zagospodarowania terenów między miastami aglomeracji na przykładzie aglomeracji górnośląskiej.

Szkodliwa dla środowiska działalność przemysłu wydobywczego występuje zarówno na obszarach zurbanizowanych, jak i w znacznie większym stopniu na terenach między nimi, a więc na terenach mogących pełnić funkcje wypoczynkowe, rozrywkowe, żywicielskie itp. Tereny te należy chronić przez zapobieganie dalszej dewastacji, przywracanie do poprzedniego lub innego użytkowania obszarów już zniszczonych, a szczególnie przez świadome sterowanie rozmieszczaniem i zagospodarowaniem nieużytków prognozowanych.

Działalność przemysłu wydobywczego (badania dotyczą eksploatacji węgla kamiennego) powoduje powstawanie trzech zasadniczych rodzajów nieużytków - zwałów i zapadlisk poprzemysłowych oraz wyrobisk popiaskowych. Te trzy rodzaje nieużytków powodują powstawanie różnorodnych form krajobrazowych, które po zrehabilitowaniu i odnowie otaczającego środowiska stanowią mogą potencjalnie, bardzo ciekawe, tereny do zagospodarowania, w szczególności w kierunku rekreacyjnym.

Zwały poprzemysłowe po odpowiednich zabiegach (w większości powinny być one wykonywane w trakcie usypywania zwałę zgodnie z kierunkiem ich przyszłego zagospodarowania) tworzą eksponowane miejsca dla wybranych funkcji, pola i punkty widokowe, stwarzają możliwość wykorzystania różnicy poziomów, stoków, skarp, obramowań dla wielu rozwiązań związanych ze sportem, rozrywką, wypoczynkiem, nie mówiąc o innych sposobach wykorzystania, jak np. w komunikacji kołowej i szynowej (nasypy, skarpy itp.).

Zapadliska (a w szczególności wyrobiska popiaskowe) tworzą rozległe zalewiska, tafle wód mogących być akwenami dla sportów wodnych, innych funkcji wypoczynkowych, a jednocześnie są jednym z podstawowych elementów wpływających na kształtowanie krajobrazu, pełniąc jednocześnie funkcje klimatyczne, zdrowotne, estetyczne.

Połączenie form zwałów z zalewiskami, dodatkowo często występujących w otoczeniu masywów leśnych, tworzy zbiór głównych elementów ośrodków rekreacyjnych o zasięgu regionalnym, a nawet szerszym. Wiele takich przykładów można zauważyć w innych krajach, jak np. m.in. w Anglii, Francji, Niemczech, Belgii, gdzie odpowiednio zrehabilitowane i zagospodarowane obszary nieużytków poprzemysłowych są dziś cennymi założeniami parkowymi, rozrywkowymi i rekreacyjnymi.

Należy oczywiście pamiętać o tym, że wykorzystanie terenów zdegradowanych przez przemysł wydobywczy i przetwórczy dla każdej funkcji, a szczególnie dla celów rekreacji, żywicielskich i mieszkaniowych, wymaga wielu badań, analiz i zabiegów rekultywacyjnych; ważnym czynnikiem jest tu również czas.

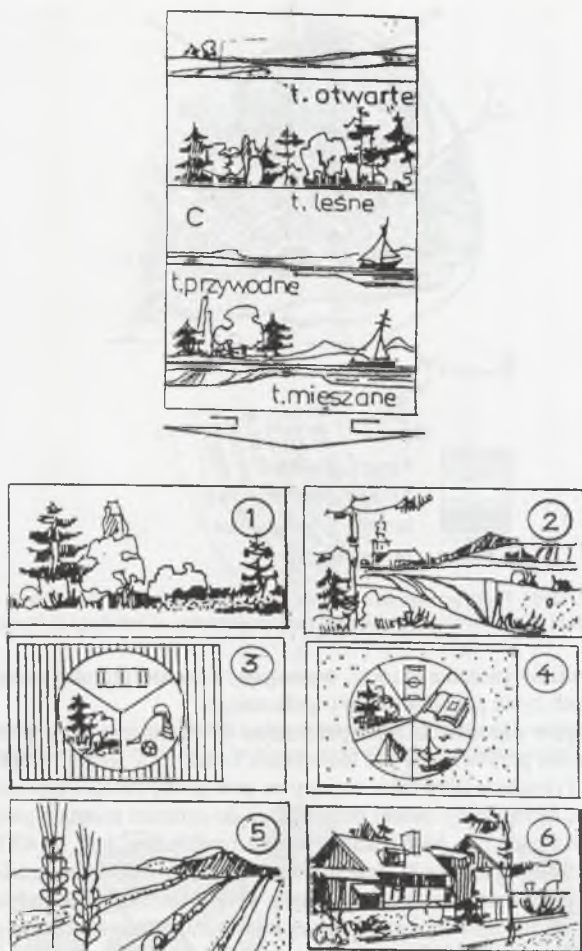
Duże zwały pogórnice oraz zapadliska i wyrobiska popiaskowe znajdujące się przede wszystkim na terenach między organizmami miejskimi winny być rekultywowane i zagospodarowane w kierunku biologicznym i tworzyć wraz z innymi występującymi tam elementami, jak lasy, zadrzewienia, doliny cieków, łąki, pola oraz rekultywowane nieużytki, obszary zieleni o nieprzerwanym systemie łączące, a jednocześnie rozdzielające miasta.

Wiele nieużytków poprzemysłowych na terenie górnośląskim zostało już zrehabilitowanych i zagospodarowanych w kierunku rekreacyjnym, np. ośrodki wypoczynkowe Nakło, Chechło, Pławniowice, Park Kultury i Wypoczynku w Chorzowie i inne, lub w kierunku mieszkaniowo-usługowo-sportowym. Jednakże bardzo wiele terenów czeka na rekultywację i właściwe zagospodarowanie, a jeśli chodzi o same zwały - również na utylizację.

Zwałę usypywane bezplanowo są przeważnie bardzo trudne do rekultywacji i zagospodarowania. Wymagają często zmiany kształtu, co wiąże się z wieloma trudnościami, niebezpieczeństwami i kosztami. Niezwykle ważnym, a całkowicie u nas niedostrzeganym i niewykorzystanym, zagadnieniem jest kwestia usypywania zwałów zgodnie z potrzebami i zgodnie z przewidywanym kierunkiem ich zagospodarowania, wykorzystania (rys.1) wg [1]. Wymaga to koordynacji kopalń i zainteresowanych stron, stworzenia banku informacji. Aby efekty były wyraźnie odczuwalne, należy zapobiegać dewastacji terenu, a więc i krajobrazu, zaspokajając wiele potrzeb społecznych i gospodarczych, znacznie ograniczyć koszty rekultywacji itp.

Nieużytki poprzemysłowe zrehabilitowane i zagospodarowane w kierunku biologicznym stanowić powinny jeden z zasadniczych elementów ekologicznego systemu obszarów chronionych.

Zieleń pełni istotną funkcję w procesach zachodzących w płaszczyźnie zagospodarowania przestrzennego, tworząc ekologiczny system obszarów chronionych, a w urbanistyce systemy zieleni w poszczególnych miastach-obszarach zurbanizowanych. Oba systemy powinny tworzyć przyrodniczą ciągłość w czasie i przestrzeni.



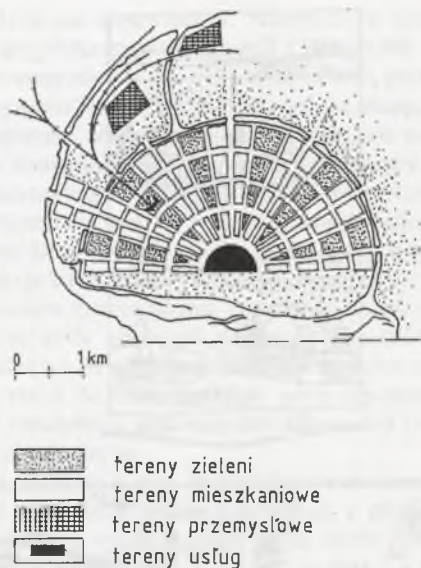
Rys. 1. Typy i kierunki zagospodarowania rejonów nieużytków między miastami aglomeracji.

1.zagospodarowanie biologiczne, 2.kształtowanie krajobrazu, 3.4.male i duże ośrodki rekreacyjne, 5.zagospodarowanie rolnicze, 6.niskie budownictwo mieszkaniowe

Fig.1. Types and directions for the development of the wasteland areas cities of the agglomeration

1.biological development, 2.landscape shaping, 3.4.small and large recreation centres, 5.agricultural development, 5.low dwelling-houses

Wiodącym celem badań w tym kierunku jest określenie funkcji zieleni podmiejskiej i pozamiejskiej jako elementu integrującego życie sąsiadujących organizmów miejskich, a jednocześnie jako czynnika umożliwiającego zapobieganiu zlewaniu się terenów silnie zurbanizowanych, tworzeniu molochów przekreślających właściwy rozwój i funkcjonowanie środowiska. Badania wstępne winny określić, jakie są możliwości realizacji tego celu, a więc przebadanie istniejących zasobów zieleni podmiejskiej i pozamiejskiej, jej funkcji, stanu zachowania, wartości przyrodniczych i możliwości uzupełnienia dla wytworzenia pierścieni otaczających poszczególne miasta i nadanie im charakteru czynnika spełniającego postawiony cel.



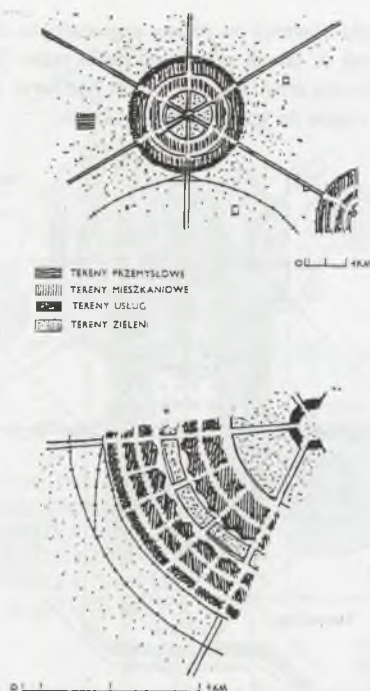
Rys.2. Model Fritscha (1896). Próba przeciwstawiania się koncentracji zabudowy Wiednia
 Fig.2. The Fritsch model (1896). An attempt to oppose the concentration of buildings in Vienna

Problem jest oczywiście znacznie szerszy, wymagający bardzo szeroko zakrojonych działań w wielu dyscyplinach życia gospodarczego i społecznego.

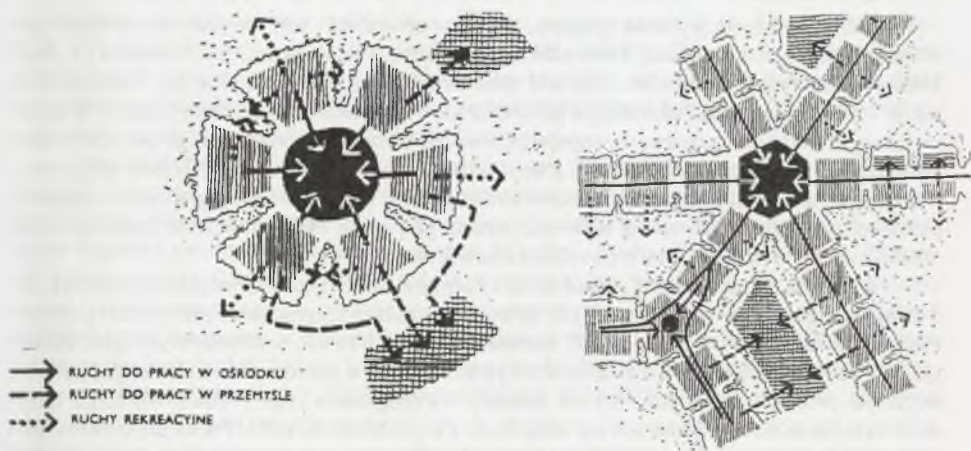
Idee propagujące dążność do niedopuszczania do nadmiernego rozprzestrzeniania się organizmów miejskich przyświecały już teoretykom końca XIX wieku. Przykładem jest teoretyczny model T. Fritscha z 1896 roku, mający na celu próbę przeciwstawienia koncentracji zabudowy Wiednia, łącząc kliny zieleni przenikające do centrum miasta z pierścieniem zieleni zewnętrznej (rys.2) wg [2]. Najbardziej znanym przykładem jest MIASTO-OGROD E. Howarda, model z 1898 roku (rys.3). Jest to pierwsza próba stworzenia modelu miasta zdecentrowanego, która miała mieć zastosowanie przy deglomeracji Londynu. Wokół otoczonego pierścieniem zieleni o funkcji rolniczej miasta miały powstawać w strefie podmiejskiej jednostki satelitarne, również otoczone zielenią zapobiegającą zrastaniu się poszczególnych jednostek. Myśl ta została w pewnym stopniu zrealizowana, powstało wiele miast satelitarnych, ale nie zapobiegła olbrzymiemu rozrostowi terytorium Londynu.

Podobny cel jak w ww. przykładach przyświecał wielu teoretycznym projektom o układzie koncentrycznym czy gwiazdowym, wprowadzającym funkcjonalny podział terenów z uwzględnieniem ich wzajemnych relacji (rys.4.), jak również idei teoretycznego koncentrycznego modelu Le Corbusiera, mającej na celu przede wszystkim uzyskanie większych terenów wolnych, przeznaczonych na rekreację, zieleni, usługi poprzez wprowadzenie skoncentrowanej zabudowy o bardzo wysokiej intensywności kilkunastokondygnacyjnych wieżowców (rys.5).

Idea MIASTA-OGRODU E.Howarda jest do dziś aktualna, jest modelem najbardziej konsekwentnie ukazującym przeciwstawianie nieograniczonemu rozrastaniu się miast i ich zlewaniu. Znalazła m.in. odbicie w projekcie P. Abercrombiego z 1944 roku, dotyczącym zasad deglomeracji Londynu (rys.6), nurtuje w dalszym ciągu planistów i urbanistów w różnych krajach.

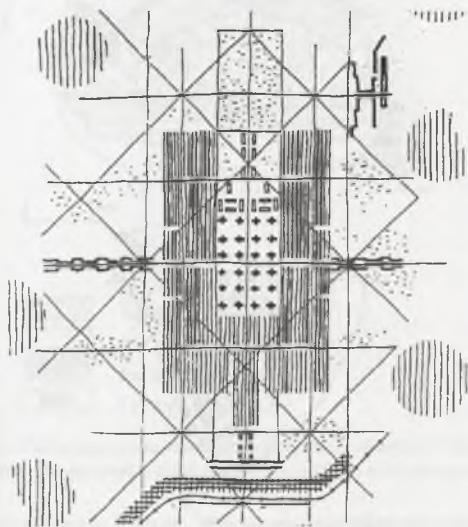


Rys.3. Model Howarda MIASTO-OGRÓD (1898). Idea zapobieżenia koncentracji Londynu
 Fig.3. The Howard model Garden City (1898). The idea of preventing the concentration of London



Rys.4. Modele układu koncentrycznego i gwiazdowego w pierścieniu zieleni zewnętrznej
 Fig.4. The models of concentric and star-shaped systems in the external green area ring

Idea ta, która kiełkowała również w planie regionalnym dla Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego, opracowanym w latach pięćdziesiątych przez Romualda Pieńkowskiego i zatwierdzonym przez rząd, ale nie zrealizowanym, jest bodźcem do prowadzenia niniejszych badań, ograniczonych w tym etapie do wstępnych uogólnień.



Rys.5. Le Corbusier „Une Ville Contemporaine”

Fig.5. Le Corbusier „Une Ville Contemporaine”

Badaniami objęto wybrane miasta położone w centralnej części województwa śląskiego: Gliwice, Zabrze, Rudę Śląską, Świętochłowice, Bytom, Tarnowskie Góry, Chorzów, Tychy, Mikołów, Katowice, Sosnowiec, Czeladź oraz Jaworzno i Zawiercie. Jak już wspomniano, jest to wstępna faza badań określająca położenie głównych masywów zieleni, terenów leśnych i większych partii zadrzewień, występujących wokół wybranych miast. Z tego punktu widzenia miasta te można podzielić na trzy grupy: o całkowitym zlanium się organizmów miejskich, o częściowym połączeniu się stref zurbanizowanych z możliwością uzupełnienia ciągłości pierścieni przyrodniczych wokół nich oraz trzecia grupa - to miasta otoczone znacznymi zasobami zieleni, wymagającymi niewielkich stosunkowo uzupełnień.

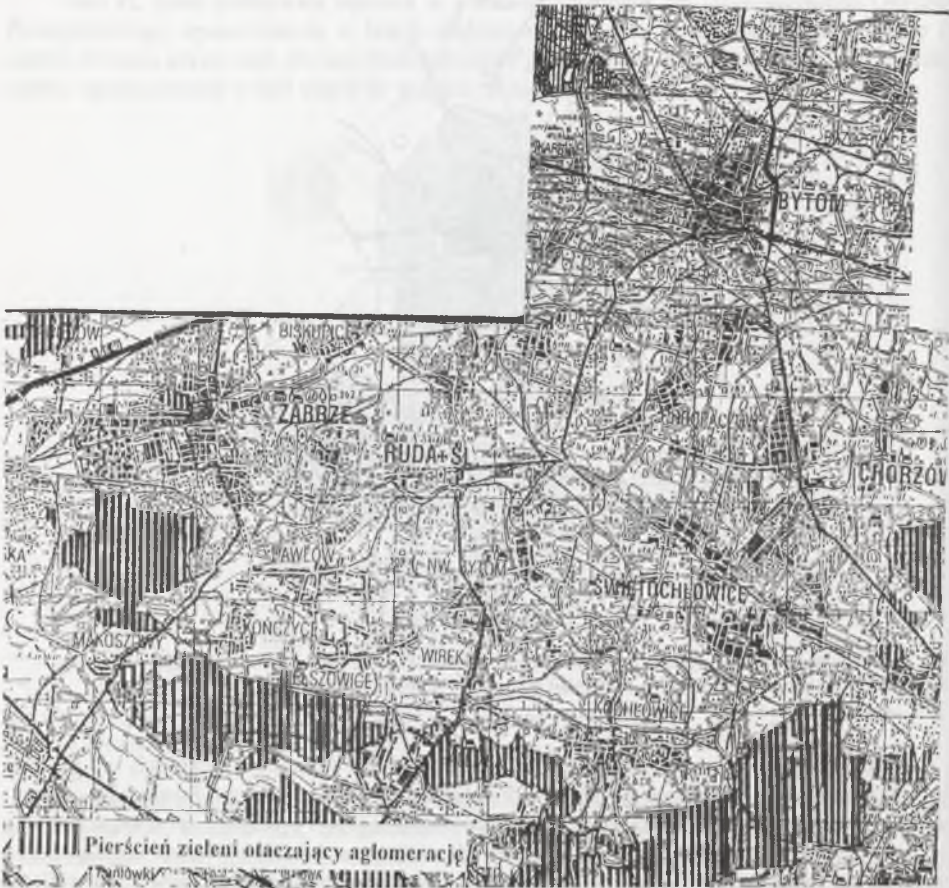
Pierwszą grupę stanowi zespół miast: Zabrze-Ruda Śląska-Swiętochłowice-Chorzów-Bytom. Konglomerat ten otoczony jest tylko od południa fragmentem pierścienia Leśnego Pasa Ochronnego (LPO) GOP (rys.7). Ratunkiem dla tych miast, w świetle wymogów ekologii, powinna być szczegółowa analiza istniejących zasobów środowiska naturalnego, ich waloryzacja, przebadanie możliwości ich odnowy i wzbogacenia oraz próba utworzenia miejskich systemów zieleni łączących się wzajemnie i z pierścieniem LPO. Próba utworzenia systemu zieleni powinna mieć charakter kompleksowy, obejmujący wszystkie te organizmy miejskie, ażeby mógł on spełniać postulat ciągłości ekologicznej.



Rys.6. Zasada deglomeracji w planie Londynu „Greater London Plan” 1944 wg Abercrombiego
 Fig.6. The principle of deglomeration in the plan of London: „Greater London Plan” 1944 according to Abercromby

Do drugiej grupy można zaliczyć dwa zespoły miast częściowo łączących się, ale mających szansę na wytworzenie systemów o ciągłości przyrodniczej. Są to: Sosnowiec – Katowice – Mysłowice (rys.8.) oraz Gliwice-Zabrze-Knurów (rys.9). Między tymi organizmami istnieją pewne obszary niezagospodarowane, zdewastowane lub niewłaściwie zagospodarowane, które należałoby wykorzystać, wraz z wytworzeniem wewnętrznych systemów zieleni, w kierunku należytego kształtowania środowiska regionu.

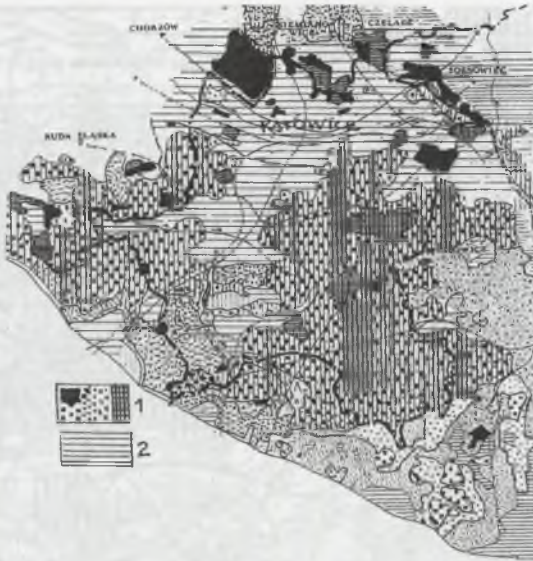
Trzecią grupę o najkorzystniejszych warunkach przyrodniczych, którym nie zagraża obecnie „zblizanie się” innych terenów zurbanizowanych właśnie dzięki m.in. istniejącym pierścieniom zieleni je otaczających i wymagających niewielkich uzupełnień w celu zapewnienia ciągłości ekologicznej, stanowią miasta: Mikołów, Tychy, Tarnowskie Góry, Zawiercie, Jaworzno oraz Czeladź (rys.10). Jednak wymagają one również wytworzenia systemu zieleni miejskiej łączącego się z pierścieniem zewnętrznym. Czeladź już w tej fazie poddano dokładniejszym badaniom w celu potwierdzenia konieczności i możliwości działań będących głównym tematem badań. Miasto to jest zarówno przykładem możliwości aktualizacji struktury przestrzennej aglomeracji w aspekcie uwarunkowań ekologicznych, jak również ciekawym przykładem możliwości odzwierciedlenia idei E. Howarda. Ze wszystkich stron jest otoczone dużymi, silnie zurbanizowanymi i uprzemysłowionymi ośrodkami, jak Katowice, Sosnowiec, Siemianowice Śląskie i Będzin. Szeroki pierścień zieleni otaczającej miasto w strefie podmiejskiej i pozamiejskiej stanowią tereny otwarte, w skład których wchodzi tereny upraw polowych, doliny cieków, łąki, tereny podmokłe, ogrody działkowe, sady, parki, lasy i za-



Rys.7. Przykład zlewania się organizmów miejskich
 Fig.7. An example of merging urban systems

drzewienia, tereny sportowe oraz tereny nieużytków przemysłowych, będących potencjalnymi obszarami do zagospodarowania biologicznego o funkcji wypoczynkowej, rekreacyjnej, sportowej, rozrywkowej.

Obszary te stanowić więc mogą ciągi pierścieni zieleni zapobiegający zlewaniu się wyżej wymienionych miast i jednocześnie integrujących życie mieszkańców tych miast, spełniając różne funkcje, zaspokajając tym samym wiele potrzeb społecznych. Pewien procent obszaru pełni już obecnie funkcje rekreacyjne i sportowe. Należałoby nie dopuścić do zmiany charakteru tego terenu, wynikającego z naturalnych jego predyspozycji. Naturalne warunki terenu dyktują nie tylko układ pierścieniowy zieleni, lecz tworzą wyraźny układ pierścieniowo-klinowy łączący się z miejskimi systemami zieleni (rys.11). Cztery szerokie kliny zieleni, w skład których wchodzi pola uprawne, łąki wzdłuż rzeki Brynicy, biegnącej z południowego wschodu na północny zachód i przecinającej miasto, ogrody działkowe, tereny sportowe i inne tereny niezabudowane, wychodzą z pierścienia otaczającego miasto, oddzielając od



Rys.8. Przykład częściowego zlewania się terenów zurbanizowanych

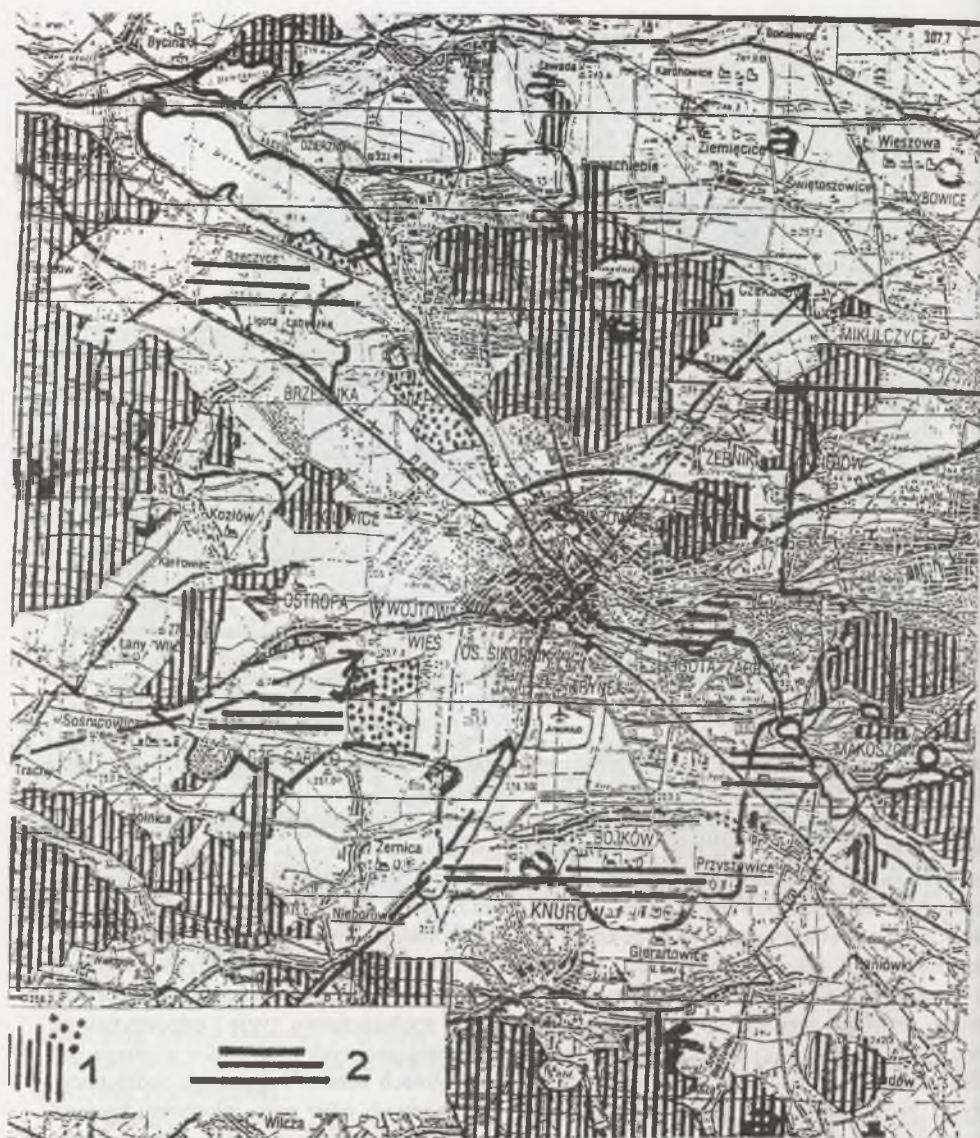
1. zieleni istniejąca o różnych funkcjach i tereny nieużytków poprzemysłowych, 2. tereny zainwestowane

Fig.8. An example of partial merging of the urban systems

1. existing green areas of various functions and post-industrial wastelands, 2. invested areas

siębie miasta sąsiadujące, zapobiegając zlewaniu się ich tkanek zurbanizowanych, a jednocześnie je łącząc dzięki ww. funkcjom.

Zagospodarowanie obszarów między miastami jest problemem niezwykle trudnym. Wchodzimy w okres cywilizacji informatycznej, w którym dominacja „infrastruktury biznesu” powoduje znaczne kurczenie się przestrzeni niezagospodarowanych, a nawet terenów otwartych zagospodarowanych, jak np. obszarów rolniczych, leśnych, łąkowych, dolin cieków itp. Coraz częściej występować będą konflikty między inwestorami, szczególnie bogatymi czy zagranicznymi, pragnącymi pozyskać jak najwięcej terenu dla rozwoju intratnych inwestycji, a urbanistami, niestety też nie wszystkimi, dążącymi do: zapewnienia ekologicznego rozwoju miast, realizacji rozważnych działań umożliwiających społeczeństwu życie i odpoczynek we właściwie kształtowanym środowisku miast i wsi. Rozwiązanie tych problemów wymaga bardzo wielu badań, dociekań i analiz w różnych dyscyplinach wiedzy i sprawach codziennego życia. Należy jednak te sprawy jak najszybciej rozwiązywać, gdyż poza interesami społecznymi są to bardzo ważne problemy gospodarcze, ekonomiczne, mające na celu również przywrócenie do użytkowania, poza terenami nieużytków, wielu niezagospodarowanych, leżących odłogiem, zaniedbanych, a jakże w obecnej dobie cennych „niczych” terenów. Sposób ich zagospodarowania powinien być bardzo rzetelnie przeanalizowany i przemyślany z dużą ostrożnością, gdyż coraz trudniej będzie zmieniać błędne decyzje, jeżeli w ogóle dadzą się w przyszłości zmienić.

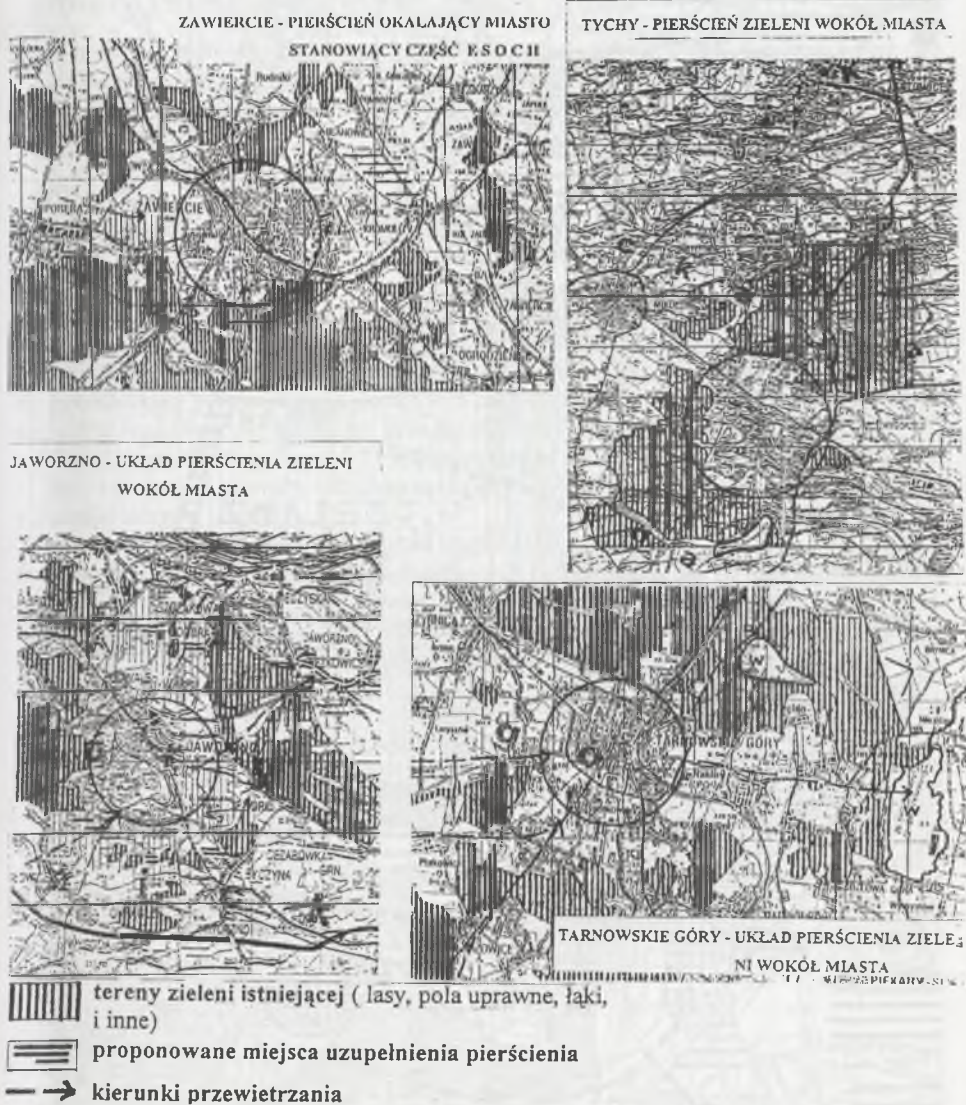


Rys.9. Przykład częściowego zlewania się terenów zurbanizowanych.

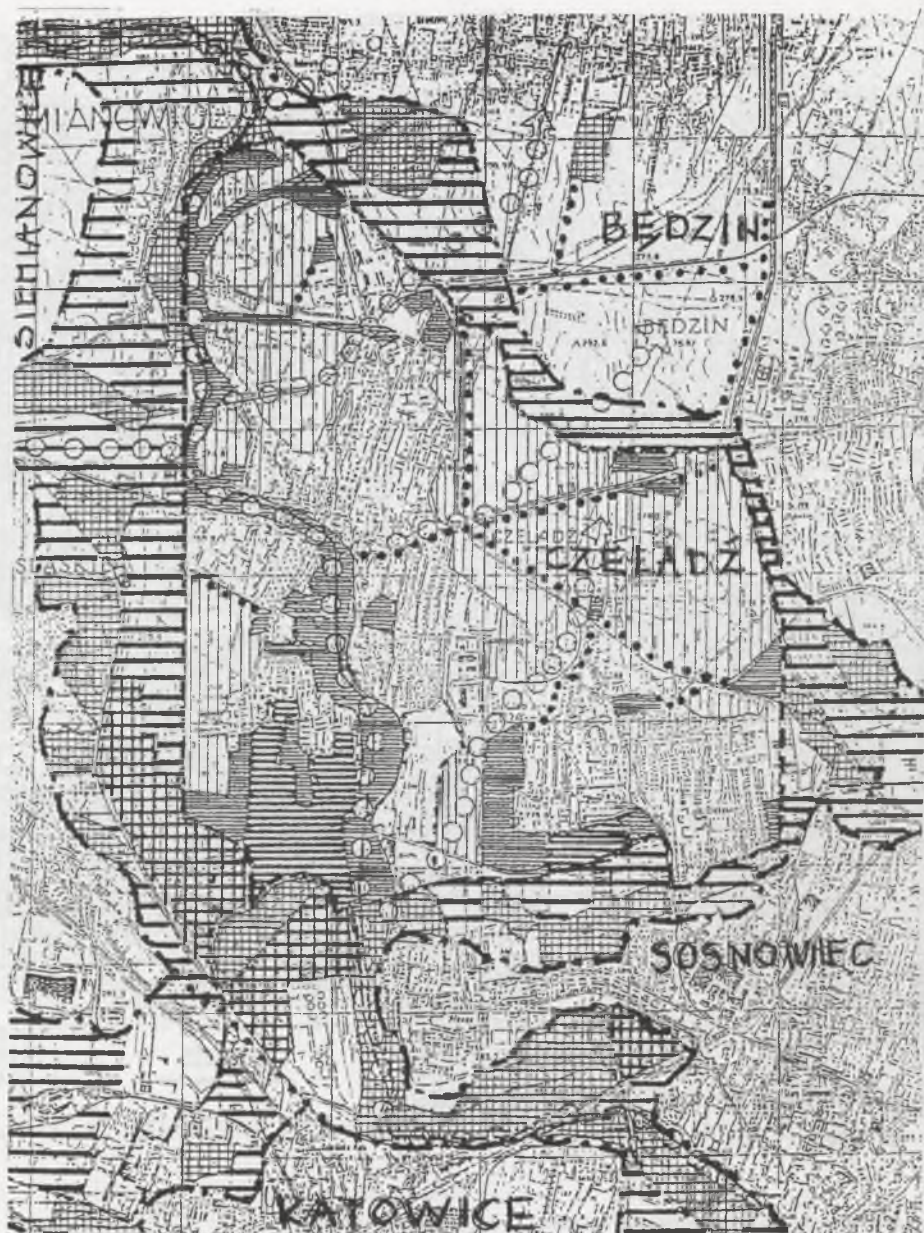
1. masywy zieleni wysokiej istniejącej, 2. potencjalne miejsca uzupełnień ciągłości przyrodniczej tworzącej systemy wiążące i rozdzielające miasta

Fig.9. An example of partial merging of the urban systems

1. solid high green areas, 2. potential places for supplementing the natural continuity of the systems which link and separate the cities



Rys. 10. Przykłady miast „wydzielonych” otoczonych dużymi zasobami zieleni
Fig. 10. Examples of „separated” cities, surrounded by large green resources



teren zieleni istniejącej i uzupełniającej o różnych funkcjach tworzący pierścień łączący i rozdzielający obszary zurbanizowane ○○⇨ przewietrzanie

Rys. 11. Czeladź - model kształtowania ekologicznego systemu terenów zieleni
 Fig. 11. Czeladź - a model of ecological shaping of the green area system

LITERATURA

1. Klemens J.: Problemy zagospodarowania zwałów przemysłowych górnictwa węgla kamiennego. Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Architektura. Z.2. Gliwice 1985.
2. Malisz B. :Zarys teorii kształtowania układów osadniczych.Arkady, Warszawa 1966.

Abstract

The study touches on the broad topic of ecological development of the areas between cities in industrialised agglomerations. Those areas should make up an ecological system of green areas, linking – through the recreation, leisure, health, climate, and aesthetic functions – the neighbouring urban systems together with their internal systems of green areas, and at the same time separating, preventing the strongly urbanised areas from merging.

Three kinds of urban complexes exist in the area of the examined agglomeration:

- total merging of several urban systems (fig.7),
- partial merging (fig.8,9),
- separated cities, surrounded by a green ring (fig. 10).

It is essential to create systems of green areas with natural continuity in time and space. The examples of theoretical models are shown in fig.2-6 and a real possibility of achieving a continuity of the system is shown in fig.11. The reclaimed and developed – in a biological direction – post-industrial wastelands should serve as the areas completing the system (fig.1).